

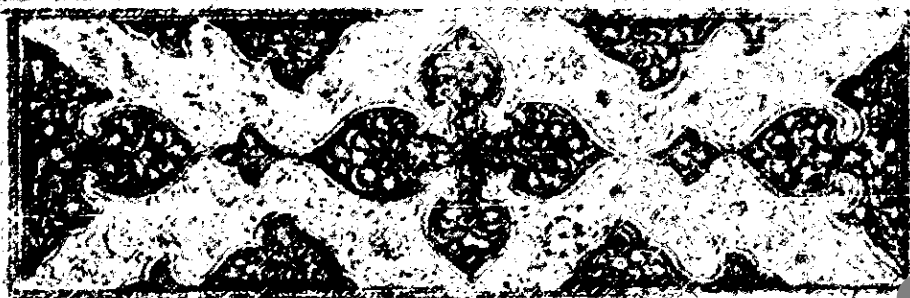
جمله‌های هنری شیراز

سده‌های هفتم تا انتهای نهم هجری قمری

تألیف: بهمن فیزیایی

مترجم: محسن علی‌زاده شکار شیراز
ویراسته: محسن علی‌زاده شکار شیراز

۱۳۹۱

سرشناسه	فیزایی، بهمن، ۱۳۴۲
عنوان و نام پدیدآور	چونوهای هنری مکتب شیراز (۱۰ دهای هفتم تا انتهای نیمه محری قمری) / بهمن فیزایی
مشخصات نشر	شیراز : دانشگاه شیراز ، مرکز نشر ، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری	۲۹۶ ص : مصور : ۲۹×۲۲ سم
شابک	۹۷۸-۹۶۶-۴۶۶-۴۶۶-۷
زبان	فارسی
ژانر	کتابخانه
موضوع	مکتب هنر شیراز
موضوع	هنر ایرانی
موضوع	شیراز -- تاریخ
شناسه افزوده	شیراز، مرکز نشر
رده بندی کنگره	۷۰۹/۵۵
رده بندی دیویی	۷۰۹/۵۵
شماره ثبت‌نامی ملی	۳۹۹۸

چونوهای هنری مکتب شیراز (دهه‌های هفتم تا انتهای نیمه محری قمری)

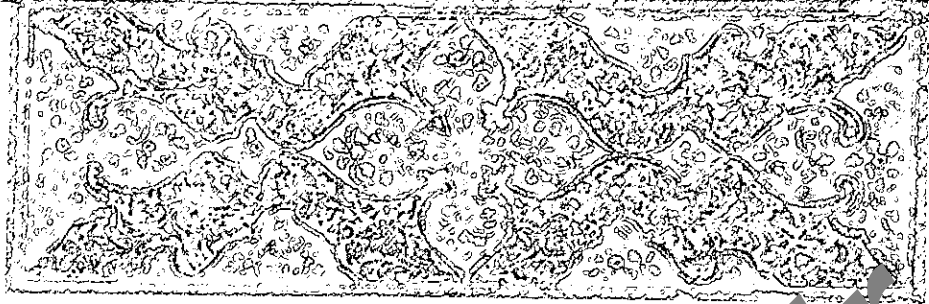

تألیف: بهمن فیزایی
 ناشر: انتشارات دانشگاه
 ناظر چاپ: محمد حسن زارع
 طراحی جلد و صفحه آرایی: آوین آریان
 چاپ: اول - ۱۳۹۱
 شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
 قیمت: ۱۱۰۰۰۰ ریال

حق چاپ برای مرکز نشر دانشگاه شیراز محفوظ می‌ماند.

شورای انتشارات دانشگاه شیراز	معاون پژوهشی دانشگاه و رئیس شورای انتشارات
دکتر مصطفی سعادت	رئیس مرکز نشر دانشگاه
دکتر محمدعلی رنجبر	دانشکده هنر و معماری
دکتر حسن ایزدی	دانشکده دامپزشکی
دکتر مهدی محبی فانی	دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی
دکتر محمدعلی گودرزی	دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دکتر محمدجواد سلمان‌پور	دانشکده مهندسی
دکتر ابوبکر رمی جیشی	دانشکده کشاورزی
دکتر نجفعلی کریمیان	دانشکده علوم
دکتر مظفر اسدی	دانشکده حقوق
دکتر محمد امامی	

شیراز، میدان ارم، کوی دانشگاه شیراز - کد پستی ۷۱۹۴۶۸۵۱۱۵ - ص ب ۱۱۶۱ - تلفن ۶۲۷۳۰۵۰
 تلفکس: ۶۲۹۱۰۰۰-۶۲۹۱۰۰۱

فهرست

شماره صفحه

دیاچه

فصل اول: پیشینه شیراز

- ۳ خاستگاه شیراز (۷۴ تا ۳۰۰ ه.ق.)
- ۵ دیلمیان فارس (۳ تا ۴۰۰ ه.ق.)
- ۷ دوران سلجوقیان (۴۰۰ تا ۵۴۳ ه.ق.)
- ۸ عصر شکوفایی، اتابکان شیراز (۵۴۳ تا ۶۸۶ ه.ق.)
- ۱۳ شکوفایی هنر نقاشی شیراز در عصر آل مظفر (۷۲۵ تا ۷۹۵ ه.ق.)
- ۱۸ تحول هنری شیراز در عهد تیموری (۸۹۵ تا ۸۵۶ ه.ق.)

فصل دوم: گونه شناسی هنرهای صناعی مکتب شیراز

- ۲۲ ۱-۲ اصالت نقش و طرح
- ۳۱ ۲-۲ ابزار و مصالح نگارگری مکتب شیراز
- ۴۹ ۳-۲ هنر سنگ فارس (سده هفتم تا انتهای سده نهم هجری قمری)
- ۵۲ ۱-۳-۲ مسجد سنگی داراب
- ۵۴ ۲-۳-۲ بقعه شیخ یوسف سروستانی
- ۵۷ ۳-۳-۲ آرامگاه شیخ محمد ابونجم، شاهدی بر تأثیرگذاری مکتب شیراز تیموری
- ۶۱ ۴-۳-۲ مشابهت آرایه های آرامگاه شیخ ابونجم با بناهای قوام الدین شیرازی
- ۶۶ ۵-۳-۲ آثار حجاری مسجد جامع عتیق شیراز
- ۸۵ ۶-۳-۲ کتیبه حجاری ابراهیم سلطان در بقعه علی ابن حمزه (ع)
- ۸۹ ۷-۳-۲ دیگر آثار حجاری ابراهیم سلطان
- ۹۱ ۸-۳-۲ حجاری پایه های منار دانیال (خنج فارس)
- ۹۶ ۹-۳-۲ محراب سنگی خواجه فضل الدوله (لار فارس)
- ۱۰۲ ۱۰-۳-۲ کتیبه های قبور سنگی فارس (سده های هفتم تا انتهای نهم هجری قمری)
- ۱۰۳ ۱-۱۰-۳-۲ سنگ قبر موزه متروپولتین
- ۱۰۶ ۲-۱۰-۳-۲ کتیبه های مسجد بغدادی
- ۱۰۸ ۳-۱۰-۳-۲ سنگ قبر کوفی معقلی دوار (موزه سنگ هفت تنان)
- ۱۱۱ ۴-۱۰-۳-۲ سنگ قبر کوفی معقلی چهار علی (موزه سنگ هفت تنان)
- ۱۱۱ ۵-۱۰-۳-۲ کتیبه ثلث (موزه سنگ هفت تنان)

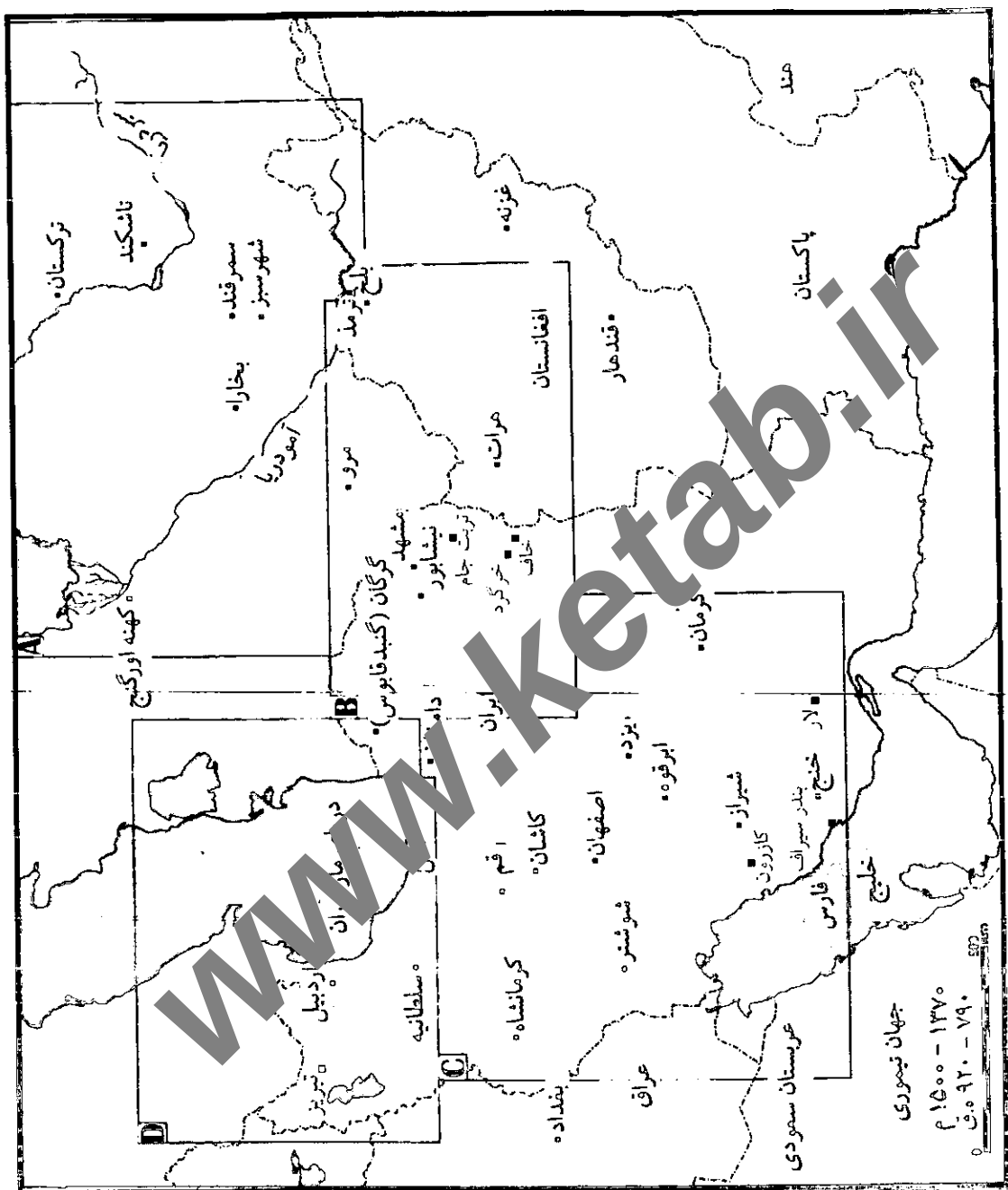
شماره صفحه

۱۱۲	• ۲-۱۰۰۳-۶ کتیبه بوانات (موزه سنگ هفت تنان)
۱۱۷	۴-۲- هنر چوب در فارس (سده هفتم تا انتهای سده نهم هجری قمری)
۱۳۱	۵-۲- آرایه های معماری فارس (سده هفتم تا انتهای سده نهم هجری قمری)
۱۳۲	• ۲-۱۰۰۵-۱ منبر چوبی و آرایه های معماری مسجد سوریان بوانات
۱۴۴	• ۲-۵-۲- محراب گچ بری مسجد جامع ابرقو
۱۵۱	۶-۲- معرفی اجمالی آرایه های معماری بناهای تیموری در خراسان
۱۵۱	• ۲-۱۰۰۶-۱ مسجد گوهرشاد
۱۵۳	• ۲-۶-۲- مدرسه شاهرخ
۱۵۵	• ۲-۶-۳- آستان قدس رضوی
۱۵۵	• ۲-۶-۴- مدرسه غیاثیه خرگرد
۱۵۶	• ۲-۶-۶- مسجد سولانا در تایباد
۱۵۷	• ۲-۶-۱- بنای عصر تیموری در تربت جام
۱۵۹	۷-۲- هنر فلزکاری شیراز (سده هفتم تا انتهای سده نهم هجری قمری)
۱۷۶	۸-۲- مقایسه نقوش نقاشی و هیب مکتب شیراز با ظروف فلزی عصر اینجو
۱۸۳	۹-۲- مسکوکات فارس (قبل از اسلام تا انتهای قرن نهم هجری قمری)
۱۸۴	• ۲-۹-۱- پیشینه سکه های ایرانی
۱۸۶	• ۲-۹-۲- سکه های ساسانی
۱۹۱	• ۲-۹-۳- سکه های فارس در سده هفتم تا سده نهم هجری قمری
۲۰۱	۱۰-۲- صنعت نساجی فارس (قبل از اسلام تا انتهای سده نهم هجری قمری)
۲۰۲	• ۲-۱۰۰۱-۱ صنعت نساجی ایرانی و گسترش آن در سده های مختلف
۲۰۵	• ۲-۱۰-۲- صنعت نساجی فارس در دوره اسلامی
۲۱۲	• ۲-۱۰-۳- منسوجات فارس در سده های هفتم تا انتهای سده نهم هجری قمری
۲۱۹	۱۱-۲- هنر قالی بافی (قبل از اسلام تا انتهای قرن نهم هجری قمری)
۲۲۹	فصل سوم: مستندنگاری هنرهای صناعی در نقاشی های مکتب شیراز
۲۳۰	• ۳-۱- معرفی خاوران نامه
۲۳۱	• ۳-۲- فرهاد نقاش
۲۳۳	• ۳-۳- معرفی هنرهای صناعی مکتب شیراز در پنج لوح نگارگری
۲۳۴	۱-۳-۳- لوح یک
۲۳۶	• ۳-۱-۳-۳- کاسی مرق (نقش پس زمینه نگاره دربار شاه خاوران)
۲۳۸	• ۳-۱-۳-۳- تنگ فلزی
۲۴۰	• ۳-۱-۳-۳- نمونه پارچه بافی و نساجی
۲۴۲	• ۳-۱-۳-۴- هنر چوب (آلت چینی مشبک مربوط به پنجره چوبی)
۲۴۶	۳-۳- وح دوم
۲۴۸	• ۳-۲-۳-۱- سوخته گری بر چرم (زره سر اسب، تیردان)
۲۵۰	• ۳-۲-۳-۲- فلزکاری (شمشیر)
۲۵۳	• ۳-۲-۳-۳- بافته جل اسب
۲۵۴	۳-۳-۳- لوح سوم
۲۵۶	• ۳-۳-۳-۱- قالی (نقش حاشیه)
۲۵۸	• ۳-۳-۳-۲- ظروف چینی

شماره صفحه

۲۶۰	 لوح چهارم ۴-۳-۳
۲۶۲	 ۱-۴-۳-۳ کتاب آرایه آثار نظامی در مکتب شیراز
۲۶۳	 ۲-۴-۳-۳ خوشنویسی سرلوح خمسه نظامی (۷۶۳ ه.ق، ورق ۱۸ پشت)
۲۶۶	 ۳-۴-۳-۳ تذهیب سرلوح خمسه نظامی (گل و بوته متن و حاشیه)
۲۷۰	 ۵-۳-۳ لوح پنجم
۲۷۲	 ۱-۵-۳-۳ جلدسازی
۲۷۷	 کتاب
۲۸۱	 نمای

www.ketab.ir

دیباچه

شیراز در سده هجری ششم، مغول از سرنوشت فاجعه‌بار خراسان و ری مصون ماند و این امر بلافاصله رونق هنر و ادب در این ایام گردید. جلوه‌های این واقعه در هنر، شعر، تصنیف به نگارگری، و در اقلیم ادب، سبب ظهور مشاهیری جاویدان شد. آغازگر آن شیخ اجل «سعدی» است. اگر بخواهیم دلیل پدید آمدن مکتب شیراز را بجوییم، با متغیرهای فراوانی روبرو می‌شویم، لذا در این میان می‌توانیم به عوامل متعددی به‌ویژه به موقع فرمانروای سلغری فارس، اتابک ابوبکر سعد (۶۸۱ - ۶۴۷ ه. ق) در برابر نیروهای توانمندتر از خود، مخصوصاً در برابر خان مغول، بر ایجاد مکتب هنری شیراز تأثیرگذار بود.

سیاست های خردمندانه سلغریان که مبتنی بر اعتدال از نیروهای قوی تر ترک و یا مغول بود، شهر را هم از دیدگاه مادی و هم از نظر معنوی و اجتماعی، علی‌رغم ناآرامی پیوسته‌ی آن دوره به دور از صحنه ادب نگاه

۱۰۱. شیخ شیراز در نزد اتابک ابوبکر و بزرگان دیگر مخصوصاً پسر ابوبکر به نام سعدی، در منزلت یافته و انتساب به او را برای خود تخلص قرار داده است. تخلص شعری سعدی «شیراز» است و نام او محل اختلاف می‌باشد. بعضی مشرف الدین و برخی مصلح الدین نوشته و بعضی یکی از دو کلمه را لقب او دانسته‌اند و گروهی مصلح الدین را نام پدر شیخ انگاشته و بعضی دیگر نام خودش یا پدرش را عبدالله گفته‌اند. گاهی دیده می‌شود که ابوعبدالله را کنیه شیخ قرار داده‌اند. در بعضی موارد نام او مشرف بن مصلح نوشته شده و در این باب تشویش بسیار است. ایشان گاهی در ضمن قصیده و غزل به بزرگان و امرای فارس و سلاطین مغول معاصر و وزیر ایشان پند و اندرز می‌داده و به زبانی که شایسته است فرشته و ملک بدان سخن گویند. به عنوان مغالزه و معاشقه نکات و دقائق عرفانی و حکمتی را می‌پرورانده. سعدی تا اوایل دهه آخر سده هفتم در شیراز به عزت و حرمت زیسته و در یکی از سال‌های بین ششصد و نود و یک و ششصد و نود و چهار در گذشته و بیرون از شهر شیراز در محلی که بقعه او زیارتگاه صاحب‌الان است، به خاک سپرده شده است (ر.ک: محمدعلی فروغی، ۱۳۸۶: ۸).

داشت. هنر نقاشی شیراز و در کنار آن شاخه‌های مختلف هنرهای صناعی در این دوران رفته رفته شکل می‌گیرد و وجوه خاص خود را به صورت یک سبک هویدا می‌سازد. برای آشنایی با مکاتب و شیوه‌های هنری، باید دانست که هریک از آن‌ها چرا و چگونه به وجود آمده‌اند. این موضوع در خصوص مکتب شیراز نیز مصداق دارد. به همین منظور شروع فصل دوم کتاب به اصالت نقش و طرح اختصاص یافته است. پی بردن به چرایی آفرینش این نگاره‌ها، امری پیچیده است. پس از تولد زبان نوین فارسی در سده سوم و تحقق مشهورترین نمونه اولیه و منظوم آن، یعنی شاهنامه، توسط حکیم ابوالقاسم فردوسی در سال ۴۰۰ هجری، می‌توان تصور نمود که شرایط برای نگارش این کتاب‌های فارسی فراهم آمده باشد، زیرا ایرانی‌هایی که می‌خواستند، نسخه ملی خود، شاهنامه را مطالعه کنند، طبیعتاً مایل بودند نسخه معتبر آن را در اختیار داشته باشند. سنت نگارگری از صحنه‌های حماسی شاهنامه در دیگر افسانه‌های ایرانی از قدیم در ایران متداول بوده است.

دیوارنگاره‌هایی که در سکنجنت تاجیکستان متعلق به قرن‌های اول تا سوم هجری کشف شدند، نشان از یک سنت دیرپای دیوارنگاری دارند که از زمان ساسانیان آغاز شده بود. این دیوارنگاره‌ها مشتمل بر داستان‌های روایی مشهوری هستند که احتمالاً در سده‌های نخستین تصویر شده‌اند که داستان در آن‌ها روایت می‌شده است. در نسخه نگاره‌ها همچون مرجعی تجسمی عمل می‌کرده‌اند. این روند مردم را علاقت می‌داد تا ضمن شنیدن روایت، تصاویر را ببینند یا این که بعداً آن را بخوانند. این شیوه سنتی بود که خیلی قبل‌تر توسط «مانی» و کتاب تصویری او «ارژنگ» ایجاد شده بود، سنتی که در قرون اولیه اسلام نیز در فارس هنوز ماندگار بود. کتاب‌های ارزشمند علاوه بر کتابت، همواره نگارگری می‌شدند. پس از اسلام و نیز این سنت در فارس به حیات مستقل خود ادامه داد. در این دوران آفرینش‌های هنری بیشتر در محدوده ادبیات، نگارگری، کتابت و ساخت انواع کتیبه‌های ختایی بوده که به شیوه خاص شیراز انجام می‌شده است.

چرایی و چگونگی آفرینش هنرهای صناعی در این دوران سبب نگارش کتاب حاضر است. برای تهیه اطلاعات این مجلد، تنها جستجو در منابع موزه‌ای کفایت نمی‌کرد؛ پس، از نگاره‌ها یاری خواستیم؛ همان جاودانه‌هایی که اکسیر حیات ایرانی را در خود دارند و این بار به قصد یافتن هر آن چیزی که نشانی از صنعت و فن داشته باشد، تصاویر نگارگری شده‌ی سبوی زیبای چینی، ظرف پر آذین قلمزنی شده، پنجره‌ها با آلت کاری‌های هندسی زیبا، پرده‌های الوان حریر، لباس‌های ساخته شده با پارچه‌های طراز و زربفت،

نقش کاشی و سنگ، کلاه‌خود و زره، زین و یراق اسب، بوریا، گلیم و قالی منقوش به آرایه‌هایی که پر از سوال و گفتگوست، از جمله حاشیه‌های کوفی ایرانی که به غلط «سلجوقی» نام گرفته‌اند و صدها اشاره و تمثیل از سده‌های هفتم تا نهم هجری قمری مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. نقش و نگاره کناره‌های متون، خوشنویسی و مقایسه این همه با آثار معماری و موزه‌ای، منبر مسجد جامع سوریان و رمز و راز چند ضلعی‌های وسط آن به با نحو اسرار آمیزی با نقوش مدرسه غیاثیه‌ی خرگرد در خراسان، بنای بقای «شیخ حاجی محمد» در خنج لارستان و نقش عمارت خدای‌خانه مسجد جامع عتیق در شیراز شباهت دارد، همگی بار دیگر از نظر گذشتند و ردای این همه در حجاری کتیبه‌ها و قبور این سده‌ها آوایی خاموش بودند که آرام‌آرام صدا در می‌آمدند. نقش مسجد گوهرشاد مشهد و نقش بدنه معماری مسجد شیخ حاجی محمد در خنج فارس که دارای الگوی یکسانی هستند، محرک مسجد جامع ابرقو و همسانی نقوش آن با آرایه‌های انجام شده در کتابت سده دوم، هماهنگی بین آرایه‌های زیر ساقه گنبد مسجد جامع سوریان فارس و نقوش هیب مکتب شیراز و نقش صندوق (منبت کاری چوبی) معرفی شده توسط «آتور یوپ» و مقایسه‌ی آن با درب امام زاده ایبی با تاریخ ۷۷۷ (ه.س) در لارستان، ردپای عناصر وحدت بخش را هرچه بیشتر نمایان می‌کند. عناصری که به اتفاق حاکی از چیزی هستند که می‌توان به آن، سبک اطلاق کرد. آری یک هماهنگی متشابه که کل ساخته‌های هنری این دوره اعم از نگارگری، فلزکاری، کتابت، منبت، حجاری، لعاب و کاشی، فرش و آرایه‌های معماری را با یک نخ زده بزرگ مربوط می‌کند. نقش و نگاره‌های تیردان چرمی موجود در نمایش کتاب خاوران نامه (ترسیم فرهاد نقاش) همان مرغ افسانه‌ای است که در سحر انجیلید و کتابت به کار آمده و این هماهنگی به نظر محقق، معرف همان سبک است که نه فقط در نگارگری، بلکه در همه ساخته‌های صناعی با تعمق و تأمل یک حوزه‌ی خاص زیبایی‌شناسی گسترده شده است. خویشاوندی منقوش‌ها با آثار ایرانی مانوی و حتی سغدی و رنگ و لعاب هنر اسلامی در ماوراءنهر همه این ساخته‌ها که نشانگر تأثیرات اسلام بر این مجموعه همگن است و باعث وحدت شکلی و مفهومی در آثار هنری قرن هفتم تا انتهای نهم هجری در شیراز می‌گردد.

در ارائه این کتاب، سعی بر آن بوده است تا مطالب به گونه‌ای در کنارهم قرار گیرند که جلوه‌های اتحاد بخش در شیوه‌ی ساخت هنرهای صناعی بهتر درک شود، از این رو اولین مطلب ارائه شده، فصل دوم کتاب، اصالت نقش و طرح است که به نوبه خود می‌تواند سرآغاز یافتن ردپای هنرهای

صناعی در نگارگری باشد. در این بین به برخی مجموعه های نگارگری توجه ویژه شده، به این دلیل که نگارگران به موضوعات صحنه ای از قبیل پنجره، پرده، ظروف، وسایل و ابزار، آرایه های معماری، ظرایف لباس، زین و یراق و دیگر جلوه های صناعی بیشتر توجه کرده اند و در این میان کتاب «خاورانامه» و نگاره های «فرهاد نقاش» بیشتر به کار آمده است. برخی موضوعات صناعی پس از مشخص شدن، در جداولی به طور مجزا معرفی شدند که این کار به دلیل تکراری شدن مستندات هنرهای صناعی، فقط در پنج جدول ارائه شده است.

در انتها جای آن است که نگارنده صمیمانه اعتراف کند همت به انجام رسانیدن کتاب پیش روی، یقیناً میسر نمی گردید مگر با همدلی، کمک و یاری اندیشمندان و بزرگوارانی همچون:

استاد عزیز و گرانقدر جناب آقای دکتر حبیب اله آیت الهی، دکتر جمشید صمدانی کیس، و خانم دکتر مهرانگیز مظاهری که با صبر و بردباری جوابگوی سؤالات مطروحه شده، بوده اند از صمیم قلب تشکر کرده و از درگاه خداوند برای ایشان سلامت و عمر با عزت مسألت نماید.

نگارنده، سپاس همواره از آشناسانی خود را نثار اندیشمندان بزرگوار دکتر علی اکبر تجویدی، سرافرازان سلیمی، دکتر سید احمد راعی، استاد علی اکبر سیدی، استاد شریعتمدی، استاد هادی سیف، دکتر صمد سامانیان، دکتر کریم میرزایی می نماید و همچنین مراتب احترام خود را به دکتر کاووس حسینی به دلیل نظران راه نشان ایشان تقدیم می نماید و از دانشجوی محترم سرکارخانم ساره بهمنی در جهت بررسی تصاویر و نوشته ها به عهده ی ایشان بوده، و همچنین از سرکار خانم زینب دهقانی که ویراستاری را انجام داده اند تشکر و قدردانی ویژه دارد.

مراتب سپاسگزاری خود را به معاون محترم پژوهش های هنر و معماری دانشگاه شیراز برادر اندیشمند دکتر محمد علی بادی که نه فقط به عنوان یک مدیر، بلکه به عنوان برادر و دوستی اندیشمند و بیکی حقیر بوده اند، تقدیم می نماید.

جای دارد از زحمات دوست و همکار هنرمند، جناب استاد افشین آریافر که با دقت، سعی و بردباری همت آراستن صفحات و طراحی جلد کتاب را کشیده اند، سپاسگزاری نماید.

نکته آخر این که سعی و کوشش مؤلف بر آن بوده تا از میان منابع شناخته شده ی موجود، دست به کار تحقیق زند و اگر در آینده مستندات دیگری کشف گردد که روشن کننده برخی نقاط در تاریکی قرار گرفته ای باشد که در این مجلد به آن اشاره نگردیده و یا فقط به صورت مختصر و خام مطرح

شده، از ایجاد تغییراتی که بر مبنای یافته‌های جدید آتی صورت پذیرد یقیناً
استقبال خواهد شد. همان گونه که لسان الغیب حافظ می‌فرماید:
فی الجملة اعتماد مکن بر ثبات دهر
این کارخانه ایست که تغییر می‌کند

بهمن فیزابی
عضو هیأت علمی دانشکده هنر و معماری
دانشگاه شیراز
اردیبهشت ماه ۱۳۹۱ خورشیدی

www.ketab.ir